

УДК 316.356.4:159.95 (477)

СМЕЛЬЯНОВА І.А., Миколаївський державний аграрний університет, м. Миколаїв, Україна

Смельянова І.А. – асистент Миколаївського державного аграрного університету. Коло наукових інтересів – соціологія етносу, проблеми формування української ментальності.

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті розглядаються соціально-історичні аспекти формування ментальності. Характеризується українська ментальність, яка відображає сторони буття соціальних спільностей.

The article covers social and historical aspects of mentality forming. It is characterized Ukrainian mentality which reflects different sites of social being.

Процес етногенезу українського народу досить складний. Для його розуміння слід звернутися до соціально-історичних чинників формування українського етносу. Серед них: антропологічні, ландшафтно-географічні, екологічні, духовно-культурні, а також економічні, політичні та релігійні. Сукупний вплив названих чинників зумовлює специфіку українського етносу.

Для розуміння сучасного образу українців як спільноти, на наш погляд, важливим є розуміння феномена української ментальності. Ментальність можна розглядати з різних боків. Традиційно її визначають як категорію світоглядну, яка окреслює усталені норми та стереотипи мислення, психофізичні регулятори поведінки, притаманні певній етнічній спільноті. Проте зміст цього явища містить й соціальний аспект. Ментальність є відображенням соціального досвіду, який переломлюється у свідомість конкретної особистості. Її слід розглядати як своєрідний маркер соціуму, що виявляє світоглядно-ціннісний прошарок у соціальній системі.

У руслі цього підходу дослідження ментальності України триває в межах двох періодів: з прадавніх часів до початку XVIII ст. (впродовж періоду входження України до складу Російської імперії) та з XVIII ст. до 90-рр. XX ст.

Автор статті вважає за необхідне з'ясувати питання впливу соціально-історичних чинників на формування української ментальності.

Українська традиція вивчення ментальності починається від М. Костомарова “Дві руські народності” (1861 р.), І. Нечуя-Левицького “Світогляд українського народу” (1878 р.), В. Липинського “Листи до братів-хліборобів” (1919-1926 р.), Д. Чижевського “Головні риси українського світогляду в українській культурі” (1940 р.), Ю. Липи “Призначення України” (1938 р.), І. Мірчука “Світогляд українського народу”, П. Феденка “Вплив історії на український народний характер” (1942 р.). Досліджували різні чинники, що обумовили генезу української ментальності, такі вчені: Я. Ярема, О. Кульчицький, П. Ващенко. Підсумком стану проблеми в 40-50 рр. XX ст. став розділ “Риси характерології українського народу” в “Енциклопедії українознавства”, друге видання було здійснено в Україні в 1995 році [1]. Визначення нових підходів до вивчення ментальності було здійснено на початку 90-х років. XX ст. Такі автори, як – В. Храмова, В. Чмир, В. Кизима, В. Лісовий, В. Кизима, Ю. Канигін використовували категорію ментальності, акцентуючи увагу на тому, що це є частина душі нації, колективне світосприйняття, спільна манера думати і

відчувати. В їх роботах ментальність виступає як єдність психології та самоусвідомлення стереотипів поведінки, визначає різницю між націями, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення, яке визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого “суб’єктивний зріз суспільної динаміки органічно включається до об’єктивного історичного процесу” [3].

Дослідник Володимир Янів розглядає індивідуалізм українців як визначальний для розуміння соціопсихічних явищ, характеризуючи його як базовий, називає “інстинктом самопіднесення”. Саме його аналіз є необхідним для визначення культурного циклу України [4].

Ментальність орієнтує людей на певну поведінку, на певні цінності та норми і носить практичний характер світогляду. Індивідуалізм українців має прояви в волелюбності та в виключному прагненні до свободи, внутрішньому благородстві, мужності, винятковому ставленні до малих соціальних груп (родина, мала громада), працелюбності, в прив’язаності до землі та рідної оселі, миролюбності (яку сформував архетип Богині-Матері). Ці прояви закріпилися в системі суспільства як соціальні норми. Базова риса ментальності відобразилася в таких закріплених соціальних цінностях українського народу, як свобода, соціальна справедливість, соціальна рівність, суспільна (громадянська) згода, гуманізм (за яким передбачено такі форми соціальної організації, що ґрунтуються на добровільності). Практичний прояв індивідуалізму маємо назвати в рисах характерного українського поведінкового типу: схильність до непокори, соціальна відмежованість, неузгодженість дій, відсутність визначеності, чутливість, схильність до образ, стан очікування, безмежна свобода на грані анархізму, політичне мрійництво, слабка вольова регуляція, і поряд з названими ще й такі – статичність сімейних стосунків, потяг до освіти, здоровий оптимізм. Отже, ми маємо справу з двоїстою ментальністю. Історично спосіб життя та побутової культури відобразив два типи: землеробський та козацький. Перший тип, звісно, давніший, а другий сформувався на ґрунті специфічного українського соціального утворення – козацтва. Розуміння протиріччя української ментальності слід шукати в процесі впливу геополітичного чинника на соціальну систему, яка існувала та розвивалася скоріше під дією зовнішнього впливу, аніж внутрішнього. Вважаємо за головне наголосити, що в названих типах української ментальності домінуючим залишався саме індивідуалізм, який обумовлював існування, збереження та саморозвиток етносу. Завдяки наявності цього базового компонента соціальна система України виявляла здатність до виживання в перехідні періоди.

Категорії української ментальності властивий потужний синтетичний потенціал, в якому

зберігається соціальний досвід у його селективних спроможностях щодо наскрізних внутрішніх цінностей та позитивних спонук довкілля. Цим, до речі, національна ментальність відрізняється від національної пам’яті: “перша відбиває і концентрує смислонеобхідне для життя, друга зберігає спогад і про Добро, і про Зло. Водночас ментальність є питомим осереддям пам’яті, оскільки надає інформативному чиннику аксіологічного виміру” [5].

Сьогодення вимагає оцінки того, що іменується “українська ментальність”. Необхідно відійти від міфологічного бачення багатьох рис української людини та нації. Йдеться про такі твердження:

- носіями української ментальності є лише люди, які розмовляють літературною українською мовою;
- українська культура є виключно хліборобською, а міська – ворожою нації;
- найкращі часи в розвитку вже пройдено (Золоте століття), а його досягнення є ідеалом для майбутнього;
- носіями української ментальності не можуть бути іноплеменні люди;
- українська ментальність постає лише з формуванням нації, а не закорінені в архаїчні просторово-часові обшири;
- що існує визначений науковий підхід до з’ясування істинної природи ментальності і тому її тлумачення є регламентованим.

Як з’ясувала історична наука в ХХ ст., по-перше, існує певна антропологічна спадкоємність між племенами українських теренів епохи бронзи, скіфами, людністю черняхівської культури, антами та племенною групою полян; через останніх сучасні українці успадкували багато рис давнього населення Північного Причорномор’я. Ці висновки переконливо аргументовані дослідженнями українських, німецьких та російських антропологів. При цьому особливого значення набуває факт антропологічної неперервності людності Середнього Подніпров’я протягом принаймні останніх 10-12 тис. років [6]. Йдеться, звичайно, не про сталість чи повну стабільність антропологічних показників, але насамперед про те, що в расово-антропологічних ознаках не зафіксовано кардинальних різких змін чи навіть стрибків. Це дає змогу дійти висновку, що в цьому регіоні завжди існувало відносно стале осіле населення схожого антропологічного типу.

По-друге, антропологічний тип українців, зберігаючи інваріантні риси на всій території України, має водночас локальні особливості та відміни. Це зумовлено як варіативністю єдиного типу згідно з конкретними природними обставинами життєдіяльності (лісостеп, степ, ліс, гори), так і потужними “ін’єкціями” до антропологічного (генетичного) субстрату

українців з боку представників інших популяцій. При цьому варто, однак, завжди мати на увазі (особливо враховуючи тезу про антропологічну неперервність людності у Середньому Подніпров'ї), що такі впливи накладаються на базові генетичні та ментальні ознаки власне українців, що урізноманітнює український расовий тип.

Отже, антропологічні дані засвідчують стале існування на теренах України певної субстратної людської неперервності, яка є свідченням автохтонності етнічних спільнот, що могли формуватися на цій землі.

Ландшафтно-географічні умови (природні умови) відповідають морфофізіологічним особливостям українців. Існування українського етносу характеризується помірним кліматом, рівнинною місцевістю, меридіальною мережею річкових потоків, відносною відкритістю кордонів країни, межуванням з істотно відмінними ландшафтними системами – морськими на півдні, ксерофітним степом – на сході, суцільними лісами і болотною рослинністю на півночі, гірськими системами – на південному сході. І лише на власне західному напрямку ландшафтні системи України та її сусідів є дуже подібними. При цьому слід мати на увазі таку важливу рису українських ландшафтів, як їхню гетероморфність, тобто різноманітність. На відміну від ландшафтів гомоморфних, тобто однорідних, гетероморфні ландшафти змушують їх мешканців до варіативності в поведінці, здатності до змін у способах життєдіяльності. Саме в таких природних умовах формувалася український етнос.

Генетико-біологічні особливості людини формуються в певних екологічних умовах довкілля. При цьому категорія, яка характеризує форму та варіативність подібної взаємодії, її безпосереднє втілення іменується адаптивним типом. *Адаптивний тип* – це та норма біологічної реакції на комплекс умов навколишнього середовища, яка забезпечує стан рівноваги популяції з цим середовищем і знаходить зовнішнє втілення у морфофункціональних особливостях популяцій. Адаптивний тип виступає явищем спадковим, зафіксованим у генетичному апараті. Базовими екологічними системами, в яких відбувалася генеза українського етносу, є лісостепові екосистеми з фазовими переходами до степових та суцільно лісових екосистем. Понад те, поряд з адаптивним типом у певного етносу формуються і архетипи (за К. Юнгом) культури та мислення, за якими представників одного етносу неважко відрізнити від іншого. Слід зазначити, що сукупність архетипів становить ментальність народу, його своєрідний духовний світ. У свою чергу, ці особливості життя і діяльності втілюються у певну смислову систему, основою якої є рідна

мова (відображення мислення і діяльності). Тому помиляються ті, які вважають втрату українцями власної мови фактором вторинним, не суттєвим, бо з втратою мови відбувається розбалансування адаптивного типу представників етносу.

Важливим чинником етнічної консолідації суспільства виступали *політичні утворення українського народу*. Провідний фахівець України з проблем етногенезу член-кореспондент НАН України В.Д. Баран зауважує, що можна вважати доведеним, що корінні мешканці лісостепової зони України, починаючи з рубежу I тис. н. е., пережили всі інвазії і не були витіснені повністю з місць свого проживання або знищені [7].

Постає проблема з визначенням множини політичних об'єднань даного періоду, які поєднували всі українські землі в межах однієї держави. Крім того, роль останньої в підтриманні, відтворенні та розвитку загальнонаціональних цінностей. У зв'язку з цим можна назвати ключові державні утворення українського народу: Антську державу, Київську Русь, Литовську Русь, Гетьманщину, Українську Народну Республіку (та слід згадати політичні утворення визвольних змагань ХХ ст.) і незалежну Україну. Кожна з названих держав виконувала, насамперед, завдання внутрішньої організації та інтеграції суспільства. Засобами законодавчими, політичними, адміністративними, військовими, економічними, духовними та релігійними створювалися умови для об'єднання нації в єдиному організмі, збереженні і відтворенні функціональних етнічних цінностей. Вищим виявом реалізації політичної функції держави є досягнення консолідації всіх українських етнічних земель в єдину політичну цілісність – Україну. Внаслідок цього населення країни отримує від влади вищі гарантії щодо збереження власної ідентичності. Об'єктивно слід погодитися з тим, що роль держави у збереженні та відтворенні етнічної ідентичності повинна і може бути більш вагомим.

Релігійні чинники в різні часи виконували як позитивну, так і негативну функцію щодо консолідації українського етносу. У дохристиянську епоху система традиційних духовно-практичних уявлень виступала стрижнем організації суспільного життя, засобом збереження архетипових моделей мислення, поведінки і діяльності. Завдяки цьому члени суспільства відтворювали певну аксіологічну парадигму, ризикуючи у протилежному випадку повністю втратити власну ідентичність.

Оскільки традиційний світогляд тісно пов'язаний з регламентацією (включно з табуїтивною) повсякденного життя людини, то він досить ефективно виконував функцію збереження давньоукраїнської людності. Зауважимо, що значною мірою саме цінності такого світогляду виступають основою і засобом збереження етнічної визначеності значної

кількості членів українського суспільства (насамперед сільського).

Подібну ж функцію, хоча й дещо іншими засобами, тривалий час, починаючи з 988 р. й до кінця XVI – кінця XVII ст., виконувало християнство. Але релігійні чинники можуть виконувати і дезінтегративні функції, як це відбулося в 1596 році під час укладання унії.

Отже, розглянуті історичні чинники етнічної консолідації, взаємодіючи в певній етнічній системі, формують риси ментальності.

Підсумовуючи, зазначимо, що менталітет виконує одну з функцій інтерпретаційної моделі, а ментальність відображає сторони буття соціальних спільностей і виявляє рефлексію індивіда на реальність. Український менталітет є суперечливим, тому що життя та культура наших пращурів зазнавали впливу фактора геополітичної “межовості” (за О. Кульчицьким) та фактора зовнішнього стимулу, які були домінуючими. Саме це вражало сенсоріку настільки, що в один період ми маємо справу з різними типами людей, при тому що вони належать до одного архетипу. Причиною того є дистрес, який зафіксувався в

національному підсвідомому і кожен раз актуалізується, ставлячи питання: як діяти? Можливо, саме тому український індивідуалізм, який домінує в сучасних умовах, дає наслідки, що є протилежними класичним. Бо саме в класичному варіанті його реалізації передбачається індивідуалізація через соціальну спільноту, активність та експансія на зовнішнє середовище.

Збагачення поняття “українська ментальність” неможливе без врахування субстанційних, політичних, геополітичних, навіть генетичних аспектів. Інакше кажучи, нагальною є потреба синтетичного, цілісного бачення українства. Чималу евристичну роль у цьому напрямі відіграє звернення до національних архетипів (як первісних структур) та детермінант національної ідентичності. Саме наукові пошуки в цьому напрямку можуть стати темою інших досліджень, оскільки нез’ясованими залишаються архітектоніка “ментальності”, її неподільні елементи, характер комунікативних та фундаментальних зв’язків у суспільній системі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – Т. 2. – С. 694-718.
2. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська думка, 1992. – С. 4.
3. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – К.: Знання, 2006. – С. 223.
4. Бахтин М.А. Эстетика словесного творчества. – М.: Наука, 1979. – С. 285.
5. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы / краниологическое исследование. – М.: Наука, 1969. – 324 с.; Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. – М.: МГУ, 1973. – 273 с.
6. Серета С. Антропологічний склад українського народу: етнічний аспект. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с.
7. Баран В.Д. Давні слов’яни. – К.: Альтернатива, 1998. – С. 245.